บทที่ 5

สรุปและข้อเสนอแนะ

5.1 สรุป

วัตถุประสงค์หลักของการวิจัยครั้งนี้ เป็นการประมาณค่าผลกระทบของการใช้นโยบายหรือมาตรการภาษี เพื่อยกระดับการควบคุมของเสียอันตรายที่เกิดจากการผลิตของภาคอุตสาหกรรมภายในประเทศการวิจัยด้วยการสร้างแบบจำลองปัจจัยการผลิต-ผลผลิต (Input-Output Model)เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์เพื่อคำนวณหาผลกระทบที่มีต่อระดับราคาสินค้าและผลผลิตของอุตสาหกรรมสาขาต่างๆในระบบเศรษฐกิจ สำหรับมาตรการภาษีที่ศึกษาประกอบด้วย (1) การเก็บภาษีจากผู้ก่อมลพิษโดยตรง(Polluter Pays Principle) (2) การเก็บภาษีจากฐานมูลค่าเพิ่ม (Value Added Tax) (3) การเก็บภาษีจากฐานผลผลิต (Production Tax) ลักษณะของภาษีทั้งสามแบบนี้ เป็นตัวแปรเชิงนโยบายที่กำหนดขึ้นเพื่อใช้พิจารณาลักษณะความแตกต่างของผลกระทบที่อาจจะเกิดขึ้นโดยที่ภายใต้การเก็บภาษีจากผู้ก่อมลพิษโดยตรง อุตสาหกรรมที่มีการปล่อยของเสียอันตรายออกมาสู่สภาพแวดล้อมจะต้องเป็นผู้แบกรับภาระค่าใช้จ่ายนั้นทั้งหมด ขณะที่การเก็บภาษีอีกสองแบบนั้น ไม่ได้คำนึงถึงปริมาณของเสียอันตรายที่เกิดจากอุตสาหกรรมนั้นโดยตรง แต่ค่าใช้จ่ายในการควบคุมมลพิษทั้งหมดได้มาจากการเก็บภาษีจากอุตสาหกรรมต่างๆ ภายใต้อัตราภาษีและการคำนวณจากฐานข้อมูลที่แตกต่างกัน

ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาเป็นข้อมูลทุติยภูมิ โดยเฉพาะตารางปัจจัยการผลิต-ผลผลิตมาจากการเก็บรวบรวมโดยฝ่ายปัจจัยการผลิต-ผลผลิต ของกองบัญชีประชาชาติ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ข้อมูลอีกส่วนหนึ่งซึ่งเป็นข้อมูลสิ่งแวดล้อม และข้อมูลสำหรับการกำหนดค่าพารามิเตอร์ ได้มาจากงานศึกษาวิจัยหลายเรื่องคือ Engineering Science Inc. (1989), James F Hudson (1981), และ Wattananukit and Bhongmakapat (1989).

ผลการวิเคราะห์ได้ครอบคลุม 4 ประเด็นที่สำคัญ ได้แก่ (1) ผลกระทบต่อราคาสินค้า (2) ผลกระทบต่อผลผลิต (3) ผลกระทบต่อมูลค่าเพิ่ม และ (4)การวิเคราะห์เปรียบเทียบผลกระทบของนโยบายภาษีทั้งสามแบบ

ภายใต้กรอบแนวคิดการใช้มาตรการทางภาษีเพื่อการควบคุมมลพิษในสิ่งแวดล้อม จะมีผลให้ค่าใช้จ่ายของแต่ละอุตสาหกรรมเพิ่มสูงขึ้น นั่นคือการเก็บภาษีจะมีผลให้ราคาสินค้าเพิ่มสูงขึ้น ซึ่งจะพบว่า อัตราการเพิ่มของราคาสินค้าได้รับผลกระทบมาก จากการเก็บภาษีจากผู้ก่อมลพิษโดยตรง ซึ่งจะอยู่ระหว่าง 0-5.446% รองลงมาได้แก่ การเก็บภาษีจากฐานผลผลิตมีอัตราการเพิ่มของราคาอยู่ระหว่าง 0.039-0.083% และการเก็บภาษีจากฐานมูลค่าเพิ่ม มีอัตราการเพิ่มของราคาอยู่ระหว่าง 0.037-0.077% สำหรับประเภทอุตสาหกรรมที่ได้รับผลกระทบต่อราคามาก จะมีความแตกต่างกันระหว่างการเก็บภาษีที่ต่างกัน กล่าวคือ การเก็บภาษีจากผู้ก่อมลพิษโดยตรง จะส่งผลกระทบต่ออุตสาหกรรมประเภทหัตถอุตสาหกรรม (Manufacturing) เป็นส่วนใหญ่ ซึ่งจัดว่าเป็นอุตสาหกรรมขั้นพื้นฐานที่สำคัญต่อระบบเศรษฐกิจอันได้แก่ สาขาอุตสาหกรรมโลหะขั้นพื้นฐาน(1.969%) สาขาการผลิตปุ๋ยและยาปราบศัตรูพืช(1.616%) สาขาการผลิตเคมีภัณฑ์อุตสาหกรรมขั้นพื้นฐาน(0.950%) สาขาการผลิตผลิตภัณฑ์โลหะอื่นๆ(0.912%)เป็นต้น ยกเว้นสาขาบริการสุขาภิบาลและบริการที่คล้ายคลึงซึ่งมีอัตราการเพิ่มของราคาสูงสุด(5.446%) แต่จัดอยู่ในกลุ่มสาขาบริการ เพราะเหตุว่าสาขาการผลิตนี้เกี่ยวข้องกับการกำจัดบำบัดของเสียอันตรายโดยตรงอยู่แล้ว ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของการเก็บภาษีจากผู้ก่อมลพิษโดยตรง ที่มุ่งเน้นตรงต่ออุตสาหกรรมที่ปล่อยของเสียอันตรายออกมามาก สำหรับการเก็บภาษีจากฐานมูลค่าเพิ่ม จะส่งผลกระทบต่อราคาในกลุ่มอุตสาหกรรมประเภทบริการมากเป็นส่วนใหญ่ อันได้แก่ สาขาบริหารราชการ(0.077%) สาขาบริการส่วนบุคคล(0.074%) สาขาบริการอื่นๆ(0.074%) สาขาบริการสุขาภิบาลและบริการที่คล้ายคลึงกัน(0.071%) และสาขาโรงแรมและภัตตาคาร (0.070%) เป็นต้น จะเห็นว่าความแตกต่างของอัตราเพิ่มของราคา ระหว่างอุตสาหกรรมสาขาต่างๆไม่ค่อยแตกต่างมากนัก ซึ่งการเก็บภาษีแบบนี้มีลักษณะที่คล้ายคลึงกับการเก็บภาษีจากฐานผลผลิต แต่ต่างกันที่ประเภทอุตสาหกรรมที่ได้รับผลกระทบมาก จะเป็นประเภทหัตถอุตสาหกรรมมากกว่า ได้แก่ สาขาการผลิตหนังสัตว์ผลิตภัณฑ์จากหนังสัตว์และรองเท้า (0.083%) สาขาการผลิตอาหารเครื่องดื่มและยาสูบ(0.077%) สาขาการผลิตยางและผลิตภัณฑ์จากยาง(0.076%) สาขาการผลิตเครื่องแต่งกาย ยกเว้นรองเท้า (0.075%) และสาขาโรงแรมและภัตตาคาร (0.075%) เป็นต้น และผลจากการใช้แบบจำลองปัจจัยการผลิต-ผลผลิตเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ จึงทำให้ทราบว่าผลกระทบทางอ้อมต่อราคาสินค้าได้เข้ามามีอิทธิพลไม่น้อย โดยจะสังเกตได้จาก การเก็บภาษีจากผู้ก่อมลพิษโดยตรง แม้อุตสาหกรรมบางรายไม่มีการปล่อยของเสียอันตราย แต่กลับได้รับผลกระทบด้วย โดยมีอัตราการเพิ่มของราคาสินค้าสูงขึ้นทำนองเดียวกับการเก็บภาษีอีกสองแบบ อุตสาหกรรมต่างๆก็ยังได้รับอิทธิพลจากผลกระทบทางอ้อมเช่นกัน โดยเฉพาะการเก็บภาษีจากฐานผลผลิตจะได้รับ

อิทธิพลของผลกระทบทางอ้อมมีสัดส่วนที่สูงกว่าแบบอื่นๆ ขณะที่ผลกระทบทางตรงมีค่าเท่ากัน ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะการเก็บภาษีจากฐานผลผลิต มีลักษณะเป็นอัตราเดียวและเท่ากันในทุกอุตสาหกรรม ซึ่งเท่ากับเป็นการแบ่งเบาภาระความรับผิดชอบให้เท่ากัน และมีอัตราภาษีที่ค่อนข้างต่ำ ทำให้ความแตกต่างที่ปรากฏ จึงเป็นเพียงผลทางอ้อมที่มากระทบเมื่อราคาสินค้าเพิ่มสูงขึ้นภายใต้ค่าความยืดหยุ่นของอุปสงค์ต่อราคาสินค้าที่คงที่ และลักษณะของอุตสาหกรรมที่มีผลตอบแทนต่อขนาดการผลิตคงที่ อุตสาหกรรมจะผลิตสินค้าลดลง ดังนั้นอัตราการลดลงของผลผลิตอาจแปรผันตามค่าความยืดหยุ่นของอุปสงค์ต่อราคาสินค้านั้น ซึ่งจะพบว่าการใช้มาตรการภาษีทั้งสามแบบ ส่งผลกระทบต่อการลดลงของผลผลิตมากในกลุ่มหัตถอุตสาหกรรมเป็นส่วนใหญ่ และเป็นอุตสาหกรรมที่มีการผลิตสินค้าเพื่อส่งออกด้วย โดยที่การเก็บภาษีจากฐานผลผลิต จะมีผลกระทบต่ออุตสาหกรรมประเภทที่มีการส่งออกมากกว่า แต่ถ้าพิจารณาถึงมูลค่าผลผลิตรวมที่ลดลงจะพบว่า การเก็บภาษีจากผู้ก่อมลพิษโดยตรง จะกระทบมูลค่าผลผลิตรวมเปลี่ยนแปลงลดลงมากที่สุด (-1,556,080,750 บาท) รองลงมาได้แก่ การเก็บภาษีจากฐานผลผลิต (-889,394,040 บาท) และการเก็บภาษีจากฐานมูลค่าเพิ่ม (-796,827,000 บาท) สำหรับผลกระทบต่อมูลค่าเพิ่มรวม จะพบว่ากลับตรงกันข้ามกับผลกระทบต่อมูลค่าผลผลิตรวม เนื่องจากการเก็บภาษีจากผู้ก่อมลพิษโดยตรง กลับส่งผลกระทบต่อมูลค่าเพิ่มรวมลดลงน้อยที่สุด (-173,018,990 บาท) ถัดมาได้แก่ การเก็บภาษีจากฐานผลผลิต (-179,333,720 บาท) และการเก็บภาษีจากฐานมูลค่าเพิ่ม จะส่งผลกระทบต่อมูลค่าเพิ่มรวมลดลงมากที่สุด (-179,860,740 บาท) ในกรณีของผลกระทบจากการเก็บภาษีจากผู้ก่อมลพิษโดยตรงนั้น การที่มูลค่าผลผลิตรวมลดลงมากที่สุด มูลค่าเพิ่มรวมลดลงน้อยที่สุดมีสาเหตุสำคัญมาจาก การที่สาขาอุตสาหกรรมที่ก่อมลพิษโดยตรงมักเป็นอุตสาหกรรมที่มีมูลค่าผลผลิตสูง แต่สัดส่วนมูลค่าเพิ่มค่อนข้างต่ำเมื่อเทียบกับอุตสาหกรรมอื่นๆที่มิได้ก่อมลพิษโดยตรง สำหรับมูลค่าเพิ่มรวมในระบบเศรษฐกิจซึ่งเป็นส่วนที่แสดงถึงค่าจ้างแรงงาน ค่าเช่า กำไรฯนั้น การที่มูลค่าเพิ่มรวมถูกกระทบลดลงน้อยที่สุด ย่อมหมายถึง การจ้างงาน รวมทั้งผลตอบแทนที่มีต่อปัจจัยการผลิตของภาคอุตสาหกรรมได้รับผลกระทบน้อยที่สุดตามไปด้วย ซึ่งนับว่าเป็นผลดีต่อระบบเศรษฐกิจในภาพรวมมากกว่าหากเปรียบเทียบกับการเก็บภาษีอีกสองแบบ

ดังนั้นเมื่อเปรียบเทียบการใช้มาตรการภาษีทั้งสามแบบแล้ว แต่ละแบบจะมีข้อดี-ข้อเสียในตัวเองทั้งนี้ขึ้นอยู่กับทัศนะหรือมุมมองที่อาจแตกต่างกัน กล่าวคือ ในทัศนะของผู้กำหนดนโยบายจะเห็นว่า การใช้มาตรการภาษีซึ่งเก็บจากผู้ก่อมลพิษโดยตรงเหมาะสมกว่า เนื่องจากส่งผลกระทบต่อ GDP deflator ต่ำกว่า และเช่นเดียวกันผู้บริโภคจะพอใจกับการใช้มาตรการภาษีแบบนี้มากกว่า

เพราะจะส่งผลกระทบต่อดัชนีราคาผู้บริโภค (Consumer Price Index) ในระดับที่ต่ำกว่า อีกทั้งยังทำให้มูลค่าเพิ่มรวมลดลงน้อยที่สุด ดังนั้นความรู้สึกของผู้บริโภคต่อราคาสินค้าที่สูงขึ้นจากการเก็บภาษีโดยวิธีนี้จึงไม่ค่อยไวมาก แต่ในทางตรงกันข้ามผู้ผลิตในอุตสาหกรรมที่สร้างของเสียอันตราย จะไม่เห็นด้วยอย่างยิ่งกับการใช้มาตรการภาษีแบบนี้ เพราะจะกระทบกระเทือนต่อดัชนีราคาผู้ผลิตหรือต้นทุนการผลิตสูงมาก และมากกว่าแบบอื่นๆ และยังทำให้มูลค่าผลิตรวมลดลงมากที่สุดด้วย นอกจากนี้ ถ้าพิจารณาในแง่ "ความเป็นธรรม" แล้ว ดูเหมือนว่า สำหรับผู้ผลิตภายในประเทศและทุกฝ่าย การเก็บภาษีจากผู้ก่อมลพิษโดยตรง จะให้ความเป็นธรรมมากกว่าการเก็บภาษีแบบอื่นๆ แต่การเก็บภาษีวิธีนี้อาจจะมีผลกระทบต่อโครงสร้างการค้าระหว่างประเทศได้ ทั้งนี้เนื่องจากทำให้ผู้ผลิตภายในประเทศที่ต้องจ่ายค่าขจัดของเสียอันตรายในอัตราที่สูง จะขาดความสามารถส่งสินค้าออกไปแข่งขันกับต่างประเทศได้ ด้วยเหตุที่ต้นทุนการผลิตของตนสูงขึ้นนั่นเอง อย่างไรก็ตาม การสร้างความตระหนักและความรับผิดชอบต่อสภาพแวดล้อมให้กับผู้ผลิตของอุตสาหกรรมสาขาต่างๆที่ปล่อยของเสียอันตราย ก็เป็นสิ่งสำคัญที่จะช่วยขจัดและลดปัญหามลพิษลงได้ ซึ่งการเก็บภาษีจากผู้ก่อมลพิษโดยตรงจะส่งผลในด้านนี้โดยตรงได้มากกว่า แต่ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับอัตราภาษีที่เก็บจากอุตสาหกรรมต่างๆ ซึ่งจะต้องไม่ต่ำเกินไปที่จะทำให้ผู้ผลิตยินดีจ่ายภาษี มากกว่าจะไปลงทุนเพื่อลดปริมาณของเสียอันตรายที่เกิดจากกระบวนการผลิตของตน แต่ก็ไม่ควรเก็บในอัตราที่สูงเกินไปจนทำให้อุตสาหกรรมอยู่ไม่ได้ และต้องเลิกกิจการไป อันจะส่งผลต่อเสถียรภาพทางเศรษฐกิจโดยส่วนรวม ฉะนั้นการจะตัดสินว่านโยบายใดเหมาะสมที่จะนำไปใช้มากกว่า จึงขึ้นอยู่กับเกณฑ์ภาษีที่ให้ความสำคัญหรือจุดมุ่งหมายของผู้กำหนดนโยบาย ซึ่งคงต้องคำนึงถึงสถานการณ์ทางเศรษฐกิจในขณะนั้นด้วย

5.2 ข้อสังเกตสำหรับงานวิจัยในอนาคต

จากการศึกษาวิจัยครั้งนี้ มีข้อสังเกตสำหรับผู้สนใจที่จะศึกษาวิจัยต่อ ในเรื่องผลกระทบจากการใช้นโยบายภาษีที่มีต่อระบบเศรษฐกิจโดยใช้แบบจำลองปัจจัยการผลิต-ผลผลิตในแง่มุม 3 ประการคือ ประการแรก เป็นการนำเสนอจุดแข็งของแบบจำลอง ประการที่สอง เป็นการเสนอข้อจำกัดของแบบจำลองที่ใช้ในการศึกษาวิจัย ประการที่สาม เป็นข้อเสนอแนะของการศึกษาวิจัยต่อในอนาคต

ประการแรก แบบจำลองปัจจัยการผลิต-ผลผลิตมีจุดแข็ง และเหมาะสมสำหรับการนำมาใช้ในการวิเคราะห์ผลกระทบของนโยบายมากกว่าแบบจำลองอื่นๆในกรณีทั่วๆไป กล่าวคือ มีคุณสมบัติที่สามารถวิเคราะห์ผลกระทบต่ออุตสาหกรรมพร้อมกันหลายๆสาขาการผลิต (Multisectoral

Analysis) ยกตัวอย่างเช่น งานศึกษานี้ได้ศึกษาผลกระทบต่ออุตสาหกรรม 200 สาขาการผลิต ซึ่งมีขนาดใหญ่มากเท่าที่ข้อมูลจะมีให้ สำหรับแบบจำลองอื่นๆเช่น แบบจำลองซีจีอี ถ้านำมาใช้จะประสบความยุ่งยากในการประมาณค่าพารามิเตอร์ (parameter) ซึ่งยากแก่การประมาณค่าหรือหาค่าได้อีก ทั้งยังต้องใช้ผู้เชี่ยวชาญในการศึกษาอย่างน้อย 4 คน-ปี (man-years) ดังนั้นแบบจำลองนี้มีต้นทุนที่ต่ำมากทั้งทางด้านงบประมาณ และเวลาในการศึกษา

ในกรณีของมาตรการภาษีที่นำมาใช้เพื่อการศึกษานี้ ได้ขจัดประเด็นอื่นๆของมาตรการภาษีออกไปแล้ว โดยที่การศึกษานี้ไม่ได้คำนึงถึงเกณฑ์ในการกำหนดคุณสมบัติของภาษีที่เหมาะสม ความเป็นไปได้ของภาษีแต่ละแบบที่จะนำมาใช้ หรือการจะนำมาตรการภาษีมาใช้ได้อย่างไร ประเด็นต่างๆเหล่านี้อยู่นอกขอบเขตการศึกษา และแบบจำลองนี้เพียงลำพังไม่เหมาะสมสำหรับการตอบคำถามนี้ได้ คำตอบดังกล่าวอาจจะต้องอาศัยการศึกษาวิจัยในเชิงคุณภาพต่อไป แต่การศึกษานี้ได้ตีกรอบแนวคิด และสนใจพิจารณา ในแง่ผลกระทบที่สำคัญๆที่มีต่อราคาและผลผลิตของอุตสาหกรรมที่เป็นผลจากการนำมาตรการภาษีมาใช้ ซึ่งแบบจำลองปัจจัยการผลิต-ผลผลิตสามารถให้คำตอบเรื่องผลกระทบได้เป็นอย่างดี โดยพิจารณาได้ทั้งผลกระทบทางตรงและผลกระทบทางอ้อม ดังนั้นผลการศึกษานี้หากมีการนำข้อสรุปไปใช้ จึงต้องคำนึงถึงข้อจำกัดซึ่งอยู่ภายใต้เงื่อนไขของแบบจำลองนี้ด้วย

ประการที่สอง ข้อจำกัดและข้อควรคำนึงในการใช้แบบจำลองปัจจัยการผลิต-ผลผลิตในการศึกษาวิจัยได้แก่ การที่การวิเคราะห์ด้วยแบบจำลองปัจจัยการผลิต-ผลผลิต อยู่บนพื้นฐานของข้อสมมุติซึ่งในบางกรณีอาจไม่เหมาะสมสำหรับการวิเคราะห์เชิงนโยบาย กล่าวคือการวิเคราะห์ด้วยแบบจำลองนี้ อาจไม่เหมาะสมสำหรับการวิเคราะห์นโยบายที่เป็นการเปลี่ยนแปลงขนาดใหญ่ (ซึ่งมีผลกระทบสูงมาก) หรือไม่เหมาะสมสำหรับวิเคราะห์ผลกระทบในระยะยาว ซึ่งมักให้ความสำคัญต่อการทำงานของกลไกราคา และการเคลื่อนย้ายทรัพยากรการผลิต เช่น ทุนและแรงงาน ดังนั้นในกรณีที่การเปลี่ยนแปลงตัวแปรนโยบายมีขนาดใหญ่ และการวิเคราะห์ให้ความสนใจกับการเปลี่ยนแปลงในระยะยาว แบบจำลองที่อาจเหมาะสมกว่า คือแบบจำลองที่อยู่ในตระกูลแบบจำลองดุลยภาพทั่วไปที่คำนวณหาค่าได้ (Computable General Equilibrium, CGE) ซึ่งเป็นแบบจำลองที่มีพื้นฐานทางทฤษฎีแบบของ Walras อย่างไรก็ตาม การสร้างแบบจำลอง CGE นี้ก็ต้องอาศัยต้นทุนงบประมาณและบุคลากรที่สูงมาก

ประการที่สาม จากประสบการณ์ในการวิจัยครั้งนี้พบว่า เรายังขาดข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับการประมาณค่าปริมาณของเสียหรือมลพิษแต่ละประเภท เช่น น้ำเสีย อากาศเสีย ขยะ ฝุ่นละออง สารพิษ เป็นต้น ที่เกิดขึ้นจากอุตสาหกรรมประเภทต่างๆในประเทศซึ่งข้อมูลพื้นฐานเหล่านี้จะเป็น

พื้นฐานที่ดีสำหรับงานศึกษาวิจัยในขั้นต่อไป ทำให้งานศึกษาวิจัยครั้งนี้ทำได้ในขอบเขตจำกัด โดยสามารถศึกษาเฉพาะผลกระทบที่เกิดจากการควบคุมของเสียอันตราย(Hazardous wastes)ซึ่งจัดเป็นของเสียประเภทหนึ่งในหลายๆประเภทเท่านั้น ทำให้ผลกระทบที่เกิดขึ้นไม่เด่นชัดนัก

หากข้อมูลด้านสิ่งแวดล้อมดังได้กล่าวไว้แล้วข้างต้นนั้น มีข้อมูลพื้นฐานที่ดี ประเด็นการศึกษาวิจัยต่อที่น่าสนใจ ซึ่งมักจะพบเป็นคำถามเสมอ ได้แก่ เรื่องวิธีการบริหารจัดการด้านการเงินของค่าใช้จ่ายที่ต้องใช้ในการควบคุมปัญหาสิ่งแวดล้อม นอกจากนี้ยังสามารถขยายประเด็นต่อจากการศึกษาครั้งนี้ให้กว้างขวางขึ้น โดยอาจจะพิจารณาถึงผลกระทบของการควบคุมสิ่งแวดล้อมต่อการเจริญเติบโต การว่าจ้างแรงงาน และเสถียรภาพทางเศรษฐกิจ อันจะเป็นประโยชน์ต่อนโยบายเศรษฐศาสตร์เชิงมหภาคมากยิ่งขึ้น และในขณะที่ปัจจุบันประเทศไทยกำลังเรียกร้องให้มีการค้าเสรีมากขึ้น มีระบบเศรษฐกิจแบบเปิด นโยบายระบบเศรษฐกิจระหว่างประเทศจึงเป็นเรื่องสำคัญประกอบกับประเทศต่างๆทั่วโลก หลายประเทศกำลังเรียกร้องให้สนใจเรื่องปัญหามลพิษของสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากอุตสาหกรรม ดังนั้น นโยบายควบคุมมลพิษที่เกิดจากอุตสาหกรรมภายในประเทศย่อมจะต้องมีขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ผลกระทบของนโยบายต่อดุลการค้า ดุลการชำระเงินจะเป็นอย่างไร จึงเป็นเรื่องที่ควรศึกษาไว้ เพื่อความสอดคล้องและเหมาะสมต่อระบบเศรษฐกิจของนโยบายควบคุมมลพิษที่จะนำมาใช้ต่อไป

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย